

Rade Kalanj

Politička kultura, Zagreb, 2005., 343.str.

SUVREMENOST KLASIČNE SOCIOLOGIJE

Anja Gvozdanović

Suvremenost klasične sociologije je namjerna apologija klasičnim sociološkim teorijama i njenim autorima, "bez oholog kritičarskog umišljanja" kako kaže sam autor u predgovoru. Potrebno je najprije upoznati vrijednost klasičnih teorija da bi se o njihovim ulogama, važnosti i domašajima moglo suditi. Također, autor "zagovara ideju kontinuiteta između klasičnih socioloških teorija i suvremene sociološke znanosti".

Knjiga se može ugrubo podijeliti na četiri tematske cjeline: "Današnje značenje klasičnih socioloških teorija", zatim "Intelektualni poredak prosvjetiteljstva i oblikovanje znanosti u društvu" kao uvod i razjašnjenje povijesno-intelektualnog temelja djelovanja Comtea, de Tocquevillea, Spencera te Marxa koji su, svaki zasebno, tematizirani. Treći tematski krug, naslovljen "Kontekst disciplinarnosti. 'Zlatno razdoblje' sociologije" bavi se dotičnim razdobljem, koje, prema autoru, obilježavaju Durkheim, Weber, Simmel i Pareto. Zadnje poglavlje, ujedno i četvrti tematski krug nosi naziv "Pouke i konzekvencije".

U poglavlju "Današnje značenje klasičnih socioloških teorija" Kalanj daje pregled stajališta s kojih se može promatrati važnost i vrijednost, a time i odnos akademske zajednice prema klasičnim teorijama danas. U poglavlju "Intelektualni poredak prosvjetiteljstva i oblikovanje znanosti u društvu", autor daje, ne samo intelektualni i povijesni okvir vremena prosvjetiteljstva, nego i "panoramu ideja", predstavnika te njihovog utjecaja na daljnji razvoj socijalne misli i znanosti poput P.Baylea, S.Montesquieua, Voltairea, J.J.Rousseaua,

A. Smitha, Condorceta, Kanta, mislioca romantizma i konzervativnih teoretičara početka 19.st. Saint-Simonea.

Ipak, veći dio ove knjige bavi se *disciplinarnim* razdobljem sociologije koje počinje s Comteom, "prvim zagovornikom beskompromisnog znanstvenog pristupa ne tražeći pribježište ni u jednoj postojećoj znanosti" (str.72). Dakle, izbor klasičnih autora je vođen kriterijem njihovog djelovanja u smjeru preobrazbe socijalne misli u socijalnu znanost. "Njihova je misao uklopljena u razvoj industrijalizacije, poredak industrijalizma i procese sekularizacije koji su, potaknuti prosvjetiteljstvom, bili komplementarni nastajanju tržišne ekonomije, uspostavi liberalnih načela vladavine i otkriću političkih, građanskih i socijalnih dimenzija demokracije" (str.74).

Kalanj pronalazi dva "epistemološka poretka" u razvoju socijalne misli. Upravo ti epistemološki poreci odredit će strukturu i tematizirane teoretičare ove knjige. Prvi, smješten u razdoblje od Saint-Simonea do osamedestih godina 19.st., počiva na analizi i definiciji novonastalog društva, a drugi, na prijelazu između 19. i 20.st., karakteriziraju "strogo znanstvena i metodički formalizirana načela" proučavanja posljedica fenomena tadašnjeg društva.

Prvom epistemološkom poretku pripadaju Comte, Tocqueville, Spencer i Marx, a drugom Durkheim, Weber, Simmel te Pareto.

Poglavlja posvećena svakom od navedenih klasika daju relevantne aspekte, dimenzije njihovog djelovanja i stvaranja u kontekstu kako osobnog socijalno-

intelektualnog zaleđa, tako i društveno-političkih strujanja unutar zemalja u kojima djeluju. Autor ne inzistira samo na razradi ideja klasičnih autora već i društvenopovijesnim okolnostima koje su, dijelom, utjecale na njihovo nastajanje pa potom i razvoj u smjeru konstituiranja sociologije kao znanosti. Takav kontekstualizirani pristup čitanje čini zanimljivim i još važnije - privlačnim za daljnja proučavanja klasične sociologije.

Poglavlje "Kontekst disciplinarne zrelosti. 'Zlatno razdoblje' sociologije" govori o afirmaciji sociologije u razdoblju od 1870.-1930., kojem je svojstveno uspostavljanje sociologije kao znanosti o društvu kroz institucionalna i intelektualna djelovanja.

Politička ekonomija, koja je do 1870ih bila glavni diskurs, čija je struktura bila standard koji su drugi diskursi morali doseći ne bi li učvrstili svoju legitimnost, do 1890. prolazi kroz krizu koja je ujedno i kriza modernosti. Tu krizu, uz potporu političke krize novonastalih nacija-država, koristi sociologija za vlastiti proboj i to u svojoj kritici deduktivne, laissez-faire liberalne ekonomije u znanstvenom, političkom i institucionalnom aspektu.

Zadnje poglavlje nosi naziv "Pouke i konzekvencije" u kojem, između ostalog, Kalanj kritizira Nisbetove dvije teze izesene u "Sociološkoj tradiciji". Prva je povijesno-rekonstrukcijske naravi i odnosi se na Nisbetovo ograničavanje zlatnog doba sociologije na razdoblje od 1830.-1900. Međutim, djela Durkheima, Webera, Simmela i Pareta pokazuju kako to doba zahvaća i prva dva desetljeća dvadesetog stoljeća.

Druga teza je načelno-interpretativne naravi i odnosi se na "kreativni paradoks" sociologije gdje je sociologija prikazana kao konzervativna reakcija na učinke industrijalizacije i demokratske revolucije, dok je s druge strane vrijednosno povezana s modernističkim strujama. No, Kalanj odbija ideju o konzervativnim izvorima sociologije i smatra da pojmu društva utemeljitelji sociologije pristupaju iz logike promjene i iz perspektive budućnosti.

U narednim odjeljcima podrobnije razlaže, dokazujući prvenstveno djelima klasičnih autora, njihovu važnu ulogu u emancipaciji znanstvene spoznaje o društvu te konzekventno tome i njihovu suvremenost. Možemo reći da u tom posljednjem poglavlju dobivamo prave razloge potrebe za (ponovnim) iščitavanjem originalnih djela klasičnih autora.

Suvremenost klasične sociologije je knjiga vrijedna čitanja, bogata referencama, namijenjenima onima koji se klasičnom sociologijom bave, ali i studentima koji se tek upuštaju u prvo proučavanje ovog područja.

Naime, knjiga sadrži sve relevantne aspekte interesantne početniku – od pitkog, dinamičnog stila pisanja do temeljnih okvira znanja o klasičnim teorijama i autorima. S druge strane, učeniji čitatelj ovdje može prepoznati smjernice i ideje daljnjeg razvoja socioloških teorija ali i znanstvene misli općenito.

Rade Kalanj, profesor sociologije na Filozofskom fakultetu, poznat po vrsnim idejno-historijskim pregledima sociološke teorije, svakako je najveći autoritet na području bavljenja klasičnom sociologijom u Hrvatskoj, što je još jedan dobar razlog čitanja ove knjige. ■

Hal. K. Colebatch

Politička misao, Zagreb, 2004., 155 str.

POLICY

Preveo: Zdravko Petak

Anja Gvozdanović

U Hrvatskoj je tematika *policyja*, barem što se izdavača, a time i širokog čitateljstva tiče svježja i nova - za razliku od svjetskih politoloških trendova koji se njome bave već pedesetak godina. Knjigu je preveo i pogovor napisao dr.sc. Zdravko Petak, docent na Fakultetu političkih znanosti, jedna od rijetkih osoba u Hrvatskoj koja se bavi *policyjem*. Kako je ova tema praktički nepoznata našoj javnosti, ne čudi što je Petak izabrao baš Colebatcha i njegovo djelo koje u 124 strane nastoji obuhvatiti pojam *policyja* i time stvoriti temelje za daljnje bavljenje njime.

Hal K. Colebatch je svjetski poznat autor *policy analize*, australski politolog, nastavnik na Sveučilištu u Darussalamu, na Brunejima, istraživač i član mnogih strukovnih udruga. U Međunarodnom udruženju za političku znanost (IPSA) je niz godina bio suvoditelj istraživačkog odbora za biznis i politiku te zamjenik voditelja istraživačkog odbora za javne politike i upravu.

Colebatchova knjiga se ne bavi niti jednim posebnim *policy* područjem već nastoji objasniti i odrediti sam pojam *policyja* i načine na koje se taj izraz upotrebljava. Stoga ova knjiga zauzima "generičko" gledište i ne ulazi u pojedinu vrstu politika upravo zato što *policy* ima širok dijapazon djelovanja, te se pojavljuje u različitim političkim sustavima i kulturama.

Autor je ovo djelo namijenio širokom čitateljstvu, studentima, sudionicima *policyja*, ukratko svima koje ta tematika interesira. Međutim, nedosljednost u toj

namjeni se može vidjeti u tome što će čitatelj neupućen u problematiku i pojam *policyja*, morati pričekati do polovice knjige gdje će saznati što zapravo *policy* jest u odnosu na primjerice upravljanje, menadžment, politiku – pojmove koji, vjerojatno, prvi laicima padaju na pamet kada čuju izraz *policy*.

Svih deset poglavlja naslovljena su u obliku pitanja na koja se u tekstu pokušava dati odgovor u smislu predstavljanja različitih aspekata, perspektiva i dimenzija koja čine kako pojam *policyja* tako i *policy* primijenjen u praksi. Cilj ove knjige svakako nije izravno odgovoriti na postavljena pitanja u naslovu već sugerirati kompleksnost *policyja* i probati ga pojmovno razgraničiti od sličnih mu pojmova poput upravljanja, menadžmenta, politike, vlade. Svako poglavlje se ustvari bavi toliko širokom temom da ju je nemoguće kvalitetno i temeljito obraditi u desetak-petnaest strana te se stoga autor odlučio na kraju svakog poglavlja ponuditi čitateljima dodatnu literaturu na koju se mogu referirati žele li se određenim problemom ozbiljnije pozabaviti, a isto tako u tom dodatnom odjeljku čitatelji mogu naći i zadatke, pitanja vezana za sadržaj poglavlja.

Što je zapravo *policy*? *Policy* je prije svega problemski orijentiran pristup javnim poslovima, nema jasno i nedvosmisleno značenje niti isto značenje u svim mogućim kontekstima. Nije prisutan samo u vladi, već i u tvrtkama i NGO-ima.

Ideja *policyja* se izgrađuje na tri temeljne pretpostavke o društvenom poretku a to su: instrumentalnost (organizacija ima zadaću

doći do određenog cilja), hijerarhija (nadzor djelovanja) te koherentnost (svi dijelovi akcije tvore dio organizirane cjeline).

U odnosu na politiku, *policy* je ono što zakonodavac želi ostvariti, a što će službenici provesti – i u tom smislu *policy* predstavlja ishod, dok borba među političarima, potencijalnim zakonodavcima za naklonost birača, predstavlja proces.

Naravno, u praksi se ova dva izraza veoma teško razlikuju, tim više što u *policy procesu* uvijek postoji element politike.

Kada se odluke poduzmu u vezi sa ciljevima koji se nastoje postići tada se angažiraju ljudi koji provode te odluke – provoditelj odluka je zapravo uprava odnosno službenici koji određuju na koji način je bolje zadane ciljeve ostvariti. Ova podjela se može shvatiti kao mit i stoga možemo reći, kao što je slučaj s politikom, upravu i *policy* nije lako razlikovati s obzirom na to da političari obavljaju upravne dužnosti a zaposlenici u upravi preuzimaju političke odgovornosti. Menadžent je, pak, proširenje pojma javne uprave, pretpostavlja više autonomije u odnosu na upravu i veći prostor za inicijativu.

Autor naglašava dvoznačnost *policyja* u smislu napetosti između izbora i strukture. *Policy* može označavati izbore koje vrše donositelji odluka što implicira djelovanje koje slijedi iz odluke. S druge strane, *policy* je shvaćen kao proces tj. tijekom djelovanja koji očituje mogućnost izbora, dakle opseg izbora je definiran djelovanjem koje je već u tijeku. Dvije dimenzije, *policy proces* i *policy odluka* su međusobno povezane i ujedno djeluju jedna protiv druge.

Tko stvara *policy*? Postoje okomite i vodoravne dimenzije *policyja*. Okomita dimenzija tretira *policy* kao *pravilo* – legitimne odluke se prenose prema dolje, dužnosnici donose odluke koje će biti izvršene (implementirane) od strana-podređenih, odnosno službenika. Vodoravna dimenzija se tiče odnosa izvan

hijerarhijske vlasti, što znači da se *policy* rad odvija i izvan organizacijskih granica – podrazumijeva strukturu razumijevanja i obaveza među različitim organizacijama. Ove dvije dimenzije se pretpostavljaju jer sama implementacija odluke ovisi i o suradnji onih izvan hijerarhijske vlasti, te s druge strane, ono što je postignuto u vodoravnoj dimenziji može biti provedeno samo instrumentima okomite dimenzije.

Dominantna je paradigma da je *policy* sustavno slijeđenje ciljeva. Odnosno, vođe na vlasti određuju ciljeve, zatim se odabire tijekom djelovanja, pa se implementiraju ta djelovanja, zatim se vrednuju rezultati i na kraju se, ako je potrebno, *policy* nadopunjuje, preinačuje i slično. Postoji tendencija da se *policy* shvati samo kao implementaciju ciljeva, međutim, važno je reći da se *policy* treba promatrati i kao cjelokupni obrazac odnosa preko koga se provodi.

Pristup korišten u ovoj knjizi je analiza društvenog djelovanja ili društvene konstrukcije, što znači da su *policy* i problemi kojima se *policy* bavi nastale djelovanjem sudionika. Colebatch daje primjer onečišćenja okoliša koji je *policy* problem baš zato jer su ga ljudi prepoznali kao problem i žele nešto poduzeti s time u vezi.

U poglavlju Kako *policy* izgleda u praksi, Colebatch daje australske empirijske podatke vezane za zdravstvenu politiku i politiku prema globalnom zatopljenju (ovdje nije korišten *policy* već politika zato jer se radi o pojedinačnom, određenom *policyju*). Između ostalog, ove dvije politike su u dijelovima suprotne zato jer je u zdravstvenoj politici jasno što bi se trebalo/željelo napraviti, no svijest o tome da poduzimanje tih mjera zapravo vodi do *policy* cilja ostaje mutno. U politici prema globalnom zatopljenju je upravo suprotno. Cilj koji se treba postići je jasan, ali pitanje načina kako postići smanjenje količine

šetnih plinova ipak ostaje neriješeno.

Bavljenjem *policyjem* je složen i plaćen posao koji rade kao *policy analitičari* i *policy menadžeri*, a rade u organizacijskim oblicima poput *policy odjela*. No, što oni rade? *Policy proces* može biti prikazan kao slijed faza:

1. *definiranje problema*
2. *utvrđivanje rješenje*
3. *vrednovanje opcija*
4. *odlučivanje*
5. *implementacija*
6. *vrednovanje rezultata*

Ova podjela sugerira da se *policy proces* svodi na stvaranje formalnog stajališta o *policyju*, međutim postoji mišljenje koje *policy proces* ipak vidi malo drugačije tj. kroz cjelokupno djelovanje koje izvire davno

prije stvaranja nekog formalnog stajališta i traje duže od objavljivanja istog i to u svrhu “pomirenja” i usklađivanja različitih programa o nekom *policy* problemu. Dakle, *policy* proces je shvaćen prije svega kao dugotrajno pregovaranje, stvaranje koalicija među zainteresiranim stranama i ne može ga se svesti na gore navedene faze.

Inozemna literatura koja se bavi *policyjem* i njegovim pojedinim aspektima, teorijskim i praktičnim, je poprilično velika tako da se Colebatchov *Policy* čini kao ambiciozan pothvat u smislu sažetog i informativnog načina definiranja *policyja* u ukupnom društvenom kontekstu. Na hrvatskom tržištu postoji, doduše, veoma malo literature koja se bavi ovim problemom tako da je čitanje ove knjige zapravo dobar uvod u daljnje bavljenje tematikom *policy* analize. ■

**Rade Kalanj, Edward Rothstein
Herbert Muschamp i Martin E. Marty**

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004., 112 str.

UTOPIJSKE VIZIJE Preveo: Neven Dužanec

Tihana Jelača

Visions of Utopia izvorni je naslov djela objavljenog prije dvije godine, objedinjujući trima vodećim teoretičarima E. Rothsteinom, H. Muschampom i M. E. Martyjem, suvremenu američku misao o poimanju društvenih vizija, napretka, nastojanja – utopije. Za samu analizu ovog prilično opsežnog pojma najvažnije je u koji se kontekst taj pojam stavlja, pod kojom tradicijom se promatra i u koju svrhu. Zanimljiva je sintagma naslova; utopijama uvijek prethode neke vizije ili utopije jesu vizije. Vizije čega? Prije svega napretka. O zajedničkom nazivniku polemiziraju sva tri, to jest četiri autora. Prošle godine objavljeno

je hrvatsko izdanje kojem je dodan esej Rade Kalanja pri čemu djelo dobiva prizvuk sraza dviju različitih tradicija, prije svega jedne američke i jedne europske. Prizvuk, iz razloga jer se ne radi o tekstovima koji su pisani s pretenzijom na bilo kakvo međusobno ukrštavanje mišljenja; radi se isključivo o pojedinačnom, čak osobnom iznošenju utopijskih vizija. Uvodni esej R. Kalanja “*Mijene utopijske svijesti*” sistematično izlaže povijesni razvoj utopije kroz najznačajnija djela i ogleda koji se bave ovom tematikom. Razmatraju se proklamacije i oblici, tokovi i diskursi europske znanstvene zajednice spram samog

pojma. Kroz paletu najvažnijih teoretičara društva u povijesti filozofske misli dobiva se uvid o klasičnoj akademskoj tradiciji kojoj i sam autor pripada. Ovakav pristup ne pravi razlike među sociološkim paradigmama u shvaćanjima utopije, štoviše, analizirajući povijesnu pozadinu događaja koji su ih stvorili naglašavaju se sličnosti ovog fenomena. Polaženje od zamišljanja idealnog društva Platonove *Države*, nalaženja novih neotkrivenih zemalja Moreove *Utopije*, svojevrstne popularnosti pisanja o utopijama u vrijeme prosvjetiteljstva, te fiktivne vizije budućnosti kojima se bavi M. Gauchet i mnogi drugi, ostavlja nam zaključak o inherentnosti utopije i razvoja društva. Ono što čini utopiju utopijom jest upravo sam čin nastajanja, ostvarenja koje se nije dogodilo. Sam njen razvoj i program, vizija, jest ono što se može uspoređivati i analizirati, ali ne i vrednovati, barem kada su u pitanju znanstvena razmatranja kako nam je autor pokazao u ovom eseju. *“Izazovi i proturječnosti utopije”* malo je drugačiji pristup Edwarda Rothsteina, ne toliko u samom predmetu proučavanja (analize brojnih autora – utopista) koliko u tradiciji mišljenja, nastavljajući američkim diskurzom koji uvodi aspekte popularne kulture kao teoretski važeće. Izjednačavanjem utopije s praznim obećanjima o boljitku i sretnoj budućnosti, autor odaje u svom ogledu pomalo sarkastičan ton. Način na koji svatko od nas razumije boljitak i napredak dovodi nas do implicitnih različitosti njihovih odražavanja na našu svijest. Iz tog razloga dolazi do proturječnosti pojma, do izazova daljnjih realizacija u stvarnosti i smjera njezinog djelovanja, nakon što prestane biti utopijom, a postane ideologijom. Uz kritiku kulture, prvenstveno politike i tehnoloških dostignuća, pri čemu je najrasprostranjenija kultura interneta, autor se dotiče i interesantne analogije strukturalne antropologije C. Lévi - Straussa; analize

glazbe, tradicije i općenito društvenog razvoja. Jedinstvo i povezanost ostaju u našoj svijesti kao produkti utopija, ma kako različito bili shvaćeni. Herbert Muschamp esejom *“Usluga nije uključena”* kreće u analizu još drugačijim, subjektivnim stilom – idealom u arhitekturi. Koncentrirajući se na A. Loosa, Muschamp istražuje dualitet subjektivne percepcije i objektivne stvarnosti i preko Loosa iznosi svoja viđenja idealnog u filozofiji življenja, umjetnosti i dizajnu. Svojim osobnim doživljajima nadrealizma i budizma, pozivanjem na teorije i autoritete tih pravaca interpretira i vlastita iskustva sretanja subjektivnog i objektivnog, dakle društvenog i osobnog shvaćanja i značenja utopije. Njegova kritika uperena je protiv dualističkog načina razumijevanja same kulture koji onda iskrivljuje shvaćanje same stvarnosti. Zamka dualizma onemogućuje utopistu da se otrgne pritiscima iz okoline; da sagleda problem na jedinstveni način prema kojem će moći postaviti zamišljeni ideal, to jest utopiju. Naslov posljednjeg teksta *“Neostvarive, no vrijedne razmatranja/Ironijsko poimanje utopija”* Martina E. Martyja, implicira zaključak ukupnog razumijevanja pojma utopije. Pridjev “ironijski” pritom ostaje najupečatljiviji te se njime autor najviše bavi. Utopije su mahom osuđene na propast, one su eksperimenti, pogreške, kao esencijalne stvari ljudske misli u terminima L. Thomasa. M. E. Marty ih definira s obzirom na pojmove reda i nereda, uočavanja, percepcije i potrage za promjenom. U definiranju se koristi interpretacijama nekolicine američkih teoretičara utopista koristeći koncept “humane ironije” iz protestantskog pristupa R. Reintza. Marty ističe važnost odmaka od stvarnosti; ironijski odmak kao preventiva mišljenja utopista da je njegova teorija konačno ona koja će spasiti svijet i donijeti napredak. Kritiku nepoštivanja “humane ironije” nalazi u pioniru utopijske misli,

Thomasu Moreu. Društvena ponašanja i moral jednog vremena ostaju slijepa za neko drugo vrijeme. Nikad sa sigurnošću ne možemo tvrditi o apsolutnom vjerovanju u ideal bilo kojeg utopijskog mišljenja. Ovo je ujedno i zaključak čitavog djela te odgovor na pitanje zašto su analize i razmatranja ovog pojma toliko važne kako za pojedinca tako i za društvo. Ostvarenja ove četvorice

analitičara kulture, društva i filozofije objašnjavaju bit poretka utopijske misli, svijesti, akcije i proklamacije s razlikama u konotacijama, kontekstu, tradiciji mišljenja. Iako utopija nastaje u mašti, njen smisao jest realizacija napretka, a njezina održivost jedinstveno vođenje misli k stvaranju reda, bolja budućnost i vječni sklad, ma kako to ironično zvučalo. ■

John Zerzan

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004., 207 str.

ANARHOPRIMITIVIZAM PROTIV CIVILIZACIJE

Preveli: Igor Grbić i Višeslav Kirinić

Goran Pavlič

John Zerzan, gotovo općom aklamacijom priznati "kontroverzni mislilac", hrvatskoj je čitateljskoj publici prvi puta predstavljen, u nešto sustavnijem obliku, upravo ovim izdanjem. Njegovi priređivači su Višeslav Kirinić i Zoran Roško koji su odabirom tekstova nastojali pružiti uvid u širok spektar autorovih istraživačkih interesa, a čiji je zajednički nazivnik koncipiranje radikalnog programa anarhoprimitivizma. On se temelji na jednoj temeljnoj premisi, a ta je napuštanje civilizacije u najširem smislu riječi i povratak istinskom prirodnom bivstvovanju, koje bi bilo lišeno svih natruha civilizacije, napose jezika kao ključnog reakcionarnog momenta u povijesti ljudske vrste.

Izbor tekstova pokriva, moglo bi se reći, programatske uratke od kratkih članaka, intervjua do ambicioznih, širih studija fenomena koje Zerzan nalazi izrazito problematičnim.

Glavna tematska okosnica svih tekstova je radikalna kritika suvremenosti, koja svoj korijen ima u "padu" koje je čovječanstvo doživjelo pri prelasku s lovačko-sakupljačkog na poljoprivredni stadij

razvoja. Tim je prelaskom došlo do rapidnog opadanja životnog standarda i, po Zerzanu, početka neminovnog propadanja ljudske vrste. To propadanje svoje najgrozomornije oličenje doživljava upravo u suvremenim kapitalističkim državama. I kao rješenje za izbjavljenje iz svijeta, koji radosno hrli u svoju propast, Zerzan sugerira povratak na lovački stadij razvoja.

Prije razmatranja ikakvih argumenata koje on nudi kao potkrepu svojim uvidima, vrijedi dati opasku metodskog tipa. Iako žestoki osporavatelj ikakvog civilizacijskog dostignuća, Zerzan, samodeklarirani radikalni anarhist, bez ikakvog krzmanja koristi uvide određenih građanskih znanstvenika i filozofa ukoliko neke od njihovih teza podupiru njegove, a da pritom nema ni trunke refleksije o dopustivosti takvog čina. Općenito, primjetna je smiješno naivna razina povjerenja u nalaze nekih arheologa, paleontologa ili povjesničara koji su došli do "objektivnih" spoznaja koje osnažuju Zerzanove uvide. Time se dolazi i do druge zamjerke "tehničkog" tipa. Većina njegovih tekstova s programatskim pretenzijama ne predstavlja ništa drugo

do li skribomansku kompilaciju citata najraznorodnijih autora, što bi trebalo predstavljati sustavno koherentan prikaz koncepta anarhoprimitivizma, iako, srećom ne, ni u kakvoj formi manifesta. Stoga se ne može govoriti ni o kakvoj originalnoj kritici suvremenosti, nego samo o, uglavnom lošem, kompiliranju poznatih napada na (modernu) civilizaciju.

Ključan moment i meta napada u svakom tekstu je jezik, koji predstavlja simbol ljudskog rastanka s autentičnim suživotom s prirodom. Citirajući Sturtevantu, Zerzan navodi kako je porijeklo jezika zacijelo potreba za laži jer se neverbalnom komunikacijom sve bitno može izreći (str.49). Ustrajavanje na tezi o jeziku (zapravo o bilo kojem simboličkom poretku) kao uzroku “pada” te time i evolucijskom zlu stoji u očitom protuslovlju s ukazivanjem na veličanstvenost egzistencije “primitivnih” naroda za koje uopće ne niječe da imaju jezik. Ovakva površnost argumentacije prisutna je u svim tekstovima. Obračunavajući se s ključnim autorima postmoderne (Derridaom, Focaultom, Barthesom, Baudrillardom i Lyotardom), zakriljen kvazierudicijskom studioznošću, Zerzan izvodi olake i banalne

“argumentacije” koje nerijetko proturječe tezama i stavovima iznijetim drugdje u tekstu ili u ostalim tekstovima.

Od mnoštva tekstova, kvalitetom se ipak malo izdižu “Protiv tehnologije” koji nudi iole koherentniji pristup problematici uz dosta održive argumentacije, te “Državni neprijatelj” što je ustvari razgovor Derricka Jensena s Johnom Zerzanom. Zbog strukturne naravi oblika ovog teksta, izlišno bi bilo očekivati neki sustavni izvod Zerzanove teorije te se mora primijetiti kako je ovo jedini način na koji Zerzan može barem donekle legitimno braniti svoju poziciju. Međutim, upravo se ovdje u potpunosti razotkriva trivijalnost te “principijelne radikalnosti” budući da na esencijalno pitanje smisla anarhoprimitivizma “Zašto su, unatoč takvoj harmoničnoj idili u kojoj je čovječanstvo živjelo tisućama godina, ljudi ipak započeli sa sjedilačko-poljoprivrednim životom i pristali na “pad” u jezičnost?” Zerzan ne daje, niti može dati, nikakav odgovor. Time ujedno i ruši prvu premisu legitimiteta njegova zahtjeva za povratkom u praiskonski autentični bitak. ■

Brian McNair

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004., 293 str.

STRIPTIZ KULTURA: SEKS, MEDIJI I DEMOKRATIZACIJA ŽUDNJE

Prevela: Tamara Slišković

Srećko Horvat

Seks je, kao što kaže Brian McNair na početku svoje knjige, najvažnija stvar na svijetu ili barem jedna od tri ili četiri najvažnije stvari na svijetu. McNair, doduše, ne spominje nogomet, ali uz seks uključuje prehranu, obavljanje nužde i spavanje. Upravo to polazište, da nam je seks svima važan, određuje i profil potencijalnog

čitatelja knjige – ona svojom temom, ali i stilom, nije ograničena na uzak krug stručnjaka te se time se približava svima koji bi htjeli znati zašto se danas govori (ili ne govori) o seksualnosti na određen način, koji su faktori utjecali na pojavu voajerizma i prihvaćanja različitih preferencija seksualnosti, te kakve su uopće perspektive

svezak VI, broj 10, rujan 2005.

141

takva odnošenja spram seksualnosti.

Odmah na početku valja spomenuti da se kod McNaira ne radi o foucaultovskom pristupu temi, ali niti da je zbog toga njegova studija manje ozbiljna i pronicljiva. McNair zapravo ne donosi neku sasvim nepoznatu tezu, no način na koji spaja različite diskurse i informacije s različitih područja (mediji, umjetnost, politika, popularna kultura) *Striptiz kulturu* čine svježim i preporučljivim štivom. Uspoređujući *fin de siècle* (kraj 19. stoljeća) s krajem 20. stoljeća, Brian McNair među njima uspostavlja paralelu: kako je krajem 19. stoljeća seksualna revolucija obuhvaćala nove žene i estetike, tako krajem 20. stoljeća obuhvaća feminizam i oslobođenje homoseksualaca; dok je seksualna epidemija 19. stoljeća bio sifilis, danas je to HIV, odnosno sida. Patrijarhalna protureakcija seksualnoj revoluciji 19. stoljeća svoj zamah dobiva kod "Bostonaca", dok u 20. stoljeću u "razotkrivanju; moralno puritanstvo prije se sastojalo u pokretu protiv prostitucije, dok se ono danas sastoji u pokretu protiv pornografije. No, unatoč sličnostima, postoje razlike, a one se prema McNairu očituju u kulturi, ekonomiji i politici. Osnovno je obilježje seksualne situacije današnjice – *Striptiz kulture* – ono što McNair naziva "demokratizacijom žudnje". Pod time misli na "slobodniji pristup građana svim sredstvima seksualnog izražavanja (npr. dostupnost tvrdih porno-filmova svakome tko ima pristup Internetu) i, s druge strane, na pojavu seksualne kulture koja je raznolikija i pluralističnija od one koja tradicionalno postoji u patrijarhalnom kapitalizmu". Današnju seksualnu kulturu McNair naziva "striptiz kulturom", čime označava medije seksualnog razotkrivanja i egzibicionizma koji su se proširili u kapitalističkom društvu krajem 20. i početkom 21. stoljeća.

U prvom dijelu knjige pod nazivom "Kulturna seksualizacija: od porno-prostora do javnog prostora" McNair počinje s

podacima o golemom rastu porno-industrije, kao i pristupa porno-materijalu. U okviru toga najprije pokušava definirati sam pojam pornografije te ga na osnovu izvoda autorica poput Camille Paglia i Avedon Carol dovodi u vezu sa subverzivnošću. S tim je, dakako, povezana kritika pornografije, pa McNair ukratko sažima osnovne argumente protiv eksplicitnog prikazivanja seksa. No, usprkos tome, danas je prema McNairu posrijedi kriza cenzure, pa su pornografski sadržaji – zahvaljujući prije svega Internetu – sve prisutniji i sve dostupniji. To dovodi do onoga što je McNair još u svojoj prethodnoj knjizi (*Posredni seks*) nazvao "pornografizacijom mainstreama", naime širenja "porno-šika" popularnim i avangardnim kulturnim formama. No "porno-šik", kako naglašava McNair, nije pornografija, nego *prikaz* pornografije u nepornografskoj umjetnosti i kulturi: "postmodernističko pretvaranje pornografije u kulturnu tvorevinu u oglašavanju, umjetnosti, komediji i obrazovanju" (primjer su Madonna i njeni erotizirani videospotovi, filmovi poput *Kralja porniča*, reklame za pivo i sl.). Posljedica je, kao i u svakom postmodernističkom procesu, proboj privatnog u javnu sferu, što upozorava McNair, ne mora nužno biti loše, jer omogućava diskusiju o pojedinim problemima (npr. filmovi *Hardcore*, *8mm*). Seksualizacija javne sfere dovodi do *Striptiz kulture*, sve većeg "razotkrivanja", što se može uočiti u simptomatičnim talk-showovima (Jerry Springer), "razgovorima o seksu", ali i filmovima poput *Striptiza* i obnaženim fotografijama Demi Moore u trudnoći za *Vanity fair*. Seks je u tom smislu neposredno vezan uz politiku, posebice uz političke skandale (najpoznatiji primjer je onaj Clinton-Lewinsky). Osim kulture i politike i ekonomija, dakako, ima koristi od striptiz kulture, o čemu najbolje govore podaci o prihodima internetskih stranica s hardcore sadržajem ili pak holivudskih

hitova poput *Sirovih strasti*. Najuvjerljiviji dokaz o seksualizaciji javne sfere je i *Big Brother*, a McNair iznosi (i ne tako) šokantni podatak da je u Velikoj Britaniji više mladih ljudi Internetom i telefonom sudjelovalo u drugom serijalu *Big Brothera* nego što ih je izašlo na glasanje 2001. godine. McNair u tom kontekstu propituje voajerizam, ali i postojanje tv-emisija koje prikazivanjem mentalno retardiranih osoba dobivaju na gledanosti (dovoljno je spomenuti našu *Noćnu moru*).

Drugi se dio knjige bavi "seksualnim prikazima", a McNair izvodi zaključak da medijski prikazi imaju trostruku funkciju. Prvo, oni otkrivaju seksualne norme i norme ponašanja u određenom društvu u određenom trenutku, drugo, njihova je funkcija didaktička i, treće, medijski prikazi kao potrošna roba šire ideje o seksualnosti. Brian McNair pokazuje da takva vrsta profiliranja seksualnosti nije pokazatelj moralnog nazatka nego prije pozitivna posljedica poslijeratnog liberalizma: od prikaza promjene u predodžbi žene (oglašavanje, časopisi za žene, filmovi poput *Kobne privlačnosti*, *Sirovih strasti*, serije poput *Ksene* i *Buffy*), preko afirmacije homoseksualnosti (Kubrickov *Spartak* i izbačeni dijalog, Village People, David Bowie, Elton John, *Philadelphia*), do krize muškosti (umjesto Rudolfa Valentina i Clark Gablea, slike idealnog muškarca postaju Brad Pitt i David Beckham; pojavljuju se parodije supermuškosti poput, primjerice, Schwarzenegger u *Policajcu iz vrtića* ili *Posljednjem akcijskom junaku*, filmovi Michaela Douglasa, *Skidajte se do kraja*, *Klub boraca*). Za razliku od ovoga dijela knjige u kojem se najviše bavi medijskim prikazom seksualnosti, u trećem i posljednjem dijelu pod nazivom "Estetika seksualne transgresije" McNair se usredotočuje prvenstveno na umjetnost. Primjeri "art" filmova poput *Sudara* (David Cronenberg) ili *Idiota* (Lars von Trier),

fotografije Mapplethorpea ili Fierney Goeren shvaćeni su kao sredstva demokratizacije žudnje, a takva estetika transgresije svoje porijeklo ima u djelima u Markiz de Sadea i teoriji Georges-a Bataillea. No, unatoč njezinom doprinosu demokratizaciji žudnje, McNair utvrđuje da su umjetnošću seksualne transgresije dominirali muškarci. U tom kontekstu pokazuje razvoj *queer* kulture, od homoseksualne umjetnosti prije Stonewalla do Andy Warhola i Mapplethorpea. Poput marginalizacije homoseksualnosti u umjetnosti i ženstvenost je, prema McNairu, doživjela istu, čak i goru sudbinu. Tu pripada teza o odsutnosti "velikih" umjetnica, koju je na neki način opovrgnula feministička historiografija, a McNair tematizira i koncept "loših djevojaka", trenda čije su zacetnice Billie Holiday i Patti Smith, a koji svoj vrhunac doseže u pokretima poput *girrl power* i *Riot Grrrls*. Taj dio knjige McNair završava zaključkom da danas umjetnošću seksualne transgresije više ne dominiraju isključivo muškarci, te da je feministički pokret u mnogočemu uspio. Na kraju knjige McNair raspravlja o utjecajima razvoja striptiz kulture na buduću seksualnu politiku, tvrdeći da se "kraj" patrijarhata neće dogoditi u skoroj budućnosti i da demokratizacija žudnje, nasuprot "nadzoru žudnje", doprinosi općoj demokratizaciji i liberalizmu.

Osnovna zamjerka McNairovoj knjizi, osim možda nedovoljnog tematiziranja Foucaulta čiji su uvidi o seksualnosti danas nezaobilazni, jest autorovo zane-marivanje teorija poput, primjerice, one Jeana Baudrillarda. Raspravljati o položaju seksualnosti u postmodernizmu, a pritom ne spomenuti mogućnost da i "demokratizacija žudnje" može biti ne samo neka vrst simulacije, već simulacija *par excellence*, dovodi do pomalo optimističnog, ali i gotovo fukuyamističkog shvaćanja seksualne politike. Moguća zamjerka knjizi može biti McNairovo

ograničavanje na, u prvom redu, britansko i američko društvo, na ono što bi se moglo označiti svojevrsnim »europocentrizmom«, no sam se McNair od toga unaprijed ograđuje tvrdnjom da je *Striptiz kultura* knjiga o seksualnim kulturama naprednih kapitalističkih društava koje karakterizira relativno ekonomsko bogatstvo i moralni liberalizam. Koliko je njegova teza, da će procesi koje opisuje djelovati i na društva u kojima različite patrijarhalne diktature i

vjerski fundamentalizmi kočice emancipaciju žena i dekriminalizaciju homoseksualnosti, točna zasad možemo samo nagađati, no s obzirom na ponuđeni materijal možemo pretpostaviti da će se transgresija (ne nužno u Batailleovom smislu) nastaviti, a da li je to pozitivno ili nije, odlučuje svatko od nas osobno, ovisno o »moralnom« *backgroundu*, ali i vlastitim seksualnim preferencijama.

Corinne Maier

Naklada OceanMore, Zagreb, 2004., 125. str.

DOBAR DAN, LIJENOSTI: O UMIJEĆU I POTREBI ZABUŠAVANJA NA POSLU

Prevele: Ljiljana Ješić i Martina Jelinek

Igor Bezinović

Knjiga "Dobar dan, lijenosti" francuske psihoanalitičarke i ekonomistice Corinne Maier postigla je ogroman komercijalni uspjeh 2004. godine, iste godine kada je i objavljena. Već je prevedena u dvadesetak zemalja te su komentari knjige objavljeni u velikom broju značajnih svjetskih medija. Radi se o djelu koje je nastalo kao reakcija na mnoge psihološke savjetnike namijenjene modernim poslovnim ljudima. I ova je knjiga neki oblik savjetnika koji se od ostalih savjetnika razlikuje po tome što radnicima predlaže da na poslu ne rade ništa: "Možete dakle potkopavati tvrtku vašom pasivnosti i to bez ikakve opasnosti: šteta bi bilo ne iskoristiti tu priliku" (str. 104.). Čini se da je zapravo autorici glavna inspiracija za nastanak ove cinične knjige pisane bez dlake na jeziku bio upravo njezin vlastiti posao, naime i sama je zaposlena u državnoj tvrtki.

Iz podnaslova knjige bi se moglo pomisliti da se u knjizi nalaze korisni savjeti kako zavarati poslodavca, fotokopirati što

više papira na račun tvrtke ili kako cijeli dan pričati s inozemstvom iz tvrtke bez da budete otkriveni. Na žalost onih koji očekuju konkretne upute kako uspjeti na poslu bez puno truda, gotovo je cijela knjiga (ili možda bolje rečeno esej, manifest, pa i pamflet) posvećena isključivo analizi suvremenih tvrtki i položaju radnika u njima. Tek je na posljednjih dvadesetak stranica obrađen fenomen lijenosti, a na posljednje dvije stranice knjige nalaze se i autoričini prilično apstraktni "protusavjeti" o tome kako bi se zaposlenici trebali ponašati u tvrtki. Čitava argumentacija autorice mogla bi se sažeti u jednu rečenicu – tvrtka je loša i ne usređuje vas, stoga ne morate raditi ništa za nju i proći ćete nekažnjeno.

Nakon uvodne misli da "tvrtka nije čovjekoljubiva" prelazi se na analizu jezika koji koriste zaposlenici tvrtki, koja je vjerojatno nastala pod utjecajem Marcuseove kritike "zatvaranja univerzuma rasuđivanja". Jezik tvrtke je nerazumljiv onima koji ne pripadaju zajednici eksperata, odviše precizan, prepun kratica i engleskih

posuđenica, jednostavno rečeno radi se o “praznim frazama i blebetanju” (str. 34.). Nadalje, ističu se razni problemi u samoj biti postojanja tvrtki: utilitaristička orijentiranost isključivo na profit i vlastiti probitak, stroga hijerarhija radnika, postojanje apsurdnog “dress code-a”, veća važnost osobnog imidža nego obrazovanja i sposobnosti, prerani odlasci u mirovinu, nemoć sindikata... Tvrdi se da su zaposlenici prevareni i prisiljeni raditi u sredini gdje im se podvaljuje iluzija o njihovoj mobilnosti, pripadnosti “kulturi poduzeća” i gdje vlada nemoralna konkurencija i konzumeristički mentalitet. U poglavlju “Kreteni na koje nailazite” autorica, očito iritirana raznim šefovima, menadžerima, inženjerima, komercijalistima i konzultantima, oštro napada “oblik novog čovjeka kojeg stvara poduzeće” – “homo economicus cretinus” (str. 78.). Radi se o stručnjacima koji savršeno racionalno rade potpuno besmislene i nepotrebne poslove. Nakon temeljite dijagnoze stanja u tvrtkama, Corinne Maier u zadnjem dijelu knjige razlaže svoju najprovokativniju tezu, zbog koje je i dospjela na naslovnice novina: u tvrtkama nitko ne primjećuje kada niži rukovodioci (srednjerangirani šefovi) ne rade, jer oni zapravo niti nemaju nikakve obaveze. Nad njima ne postoji kontrola autoriteta, oni nemaju niti konkretno zanimanje niti posao. Ukratko, oni bi se trebali prepustiti umjetnosti zabušavanja koja je, kao što je već istaknuto, predstavljena putem deset točaka na kraju knjige (autorica, naravno, nije slučajno navela upravo deset pravila).

“Plaćeni rad je moderna figura ropstvac (str. 118.), a jedini ljudi koji doista nešto rade u tvrtki su privremeni zaposlenici. Recept za uspjeh na poslu sadržan je u deset protusavjeta, u kojima je sažet i smisao cijele knjige. Prema autorici, radnici se ne smiju suprotstavljati sustavu, moraju se prilagođavati promjenama u njemu, ne smiju prihvaćati nikakvu odgovornost, moraju

birati samo najbeskorisnija radna mjesta, moraju izbjegavati promjene, udružiti se s istomišljenicima i, naravno, moraju prihvatiti da je njihov posao besmislen. Ponašajući se na taj način oni se mogu posvetiti drugim stvarima koje ih zanimaju, mogu se posvetiti bilo čemu što ih usrećuje, a za očekivati je da će se sadašnje društveno uređenje ionako urušiti samo od sebe, baš kao što su građani tranzicijskih zemalja ne radeći ništa dočekali pad Berlinskog zida.

Corinne Maier za sebe u knjizi jasno kaže: “Da ne bi bilo nesporazuma, ja uopće nisam marksist” (str. 90.). Nakon čitanja njenih deset protusavjeta teško je zaključiti u koju bismo teorijsku struju mogli smjestiti njeno djelo. Iako u popisu literature navodi autore kao što su Marx, Foucault, Arendt, Debord, Vaneigem, Gorz i Klein, njen manifest teško je uklopiti u neko nasljeđe. Ona potiče potpuni individualizam, zanemaruje bilo kakav značaj solidarnosti i odgovornosti prema ostalim radnicima, odbacuje svaku pomisao o intervenciji u postojeći poredak i što je najbizarnije, prihvaća da bi se radnici trebali pomiriti s time da je bitan dio njihovog života (rad) lišen smisla.

Korisno je usporediti ideje Corinne Maier s prijašnjim teorijama rada. Poticanje lijenosti radništva nipošto nije nova ideja. Još je 1880. godine u prvoj verziji svog eseja “Pravo na lijenost” Paul Lafargue govorio o prokletstvu rada, indoktrinaciji radnika, štetnosti kapitalističkog utilitarizma zastupajući trosatno dnevno radno vrijeme. Stavovi usmjereni protiv rada prisutni su i u anarhističkoj tradiciji, primjerice u pamfletu “Ukidanje rada” Boba Blacka iz 1985. godine u kojem se potiče na “ludičku revoluciju”. Marksističko i anarhističko shvaćanje lijenosti razlikuje se od shvaćanja lijenosti Corinne Maier u dvije glavne točke. (1) Prvo, oni ne zastupaju potpuno odustajanje od rada. Lafargue pristaje na to da radnici rade tri sata dnevno i rješenje

pronalaži u tehnološkom napretku. Također izlaz vidi u zapošljavanju, Saint-Simonovski govoreći, parazitskog, besposličarskog dijela populacije (vojnici, novinari, savjetnici...) u nekim po njemu za život važnim djelatnostima. Black se zalaže samo za ukidanje prisilnog rada te tvrdi da "alternativa radu nije ljenčarenje". On također izlaz iz "uredske oligarhije" vidi u "oslobađanju" parazita u društvu (po njemu to su trgovci, vojnici, menadžeri, bankari...) ali i u potpunom ukidanju sadašnjeg ekonomskog poretka. Maierova također prepoznaje parazitske elemente u društvu (konzultanti, menadžeri, komercijalisti...), ali ne smatra da je bitna bilo kakva promjena njihove funkcije. Ona im jednostavno predlaže da ne rade ako im se ne da raditi, jer neće biti otkriveni. Daljnje posljedice tog prijedloga ona niti ne pokušava predvidjeti, nego se jednostavno nada najboljem ishodu. (2) Drugo, klasični ljevičarski stavovi nužno staju u obranu humanog rada i sferu rada žele smjestiti s onu stranu "carstva nužnosti". Tako Blaženka Despot u djelu "Pladoyer za dokolicu" 1976. godine tvrdi da svaki rad mora biti ne samo svrsishodna, nego i samosvršna djelatnost. Kod Maierove ne nalazimo ovakve marksističke ideje, već ona pristaje da radnik dio radnog vremena protrati u uredu, da se pravi da radi i na hodniku nosi fascikle pod rukom kako bi zavarao kolege. Ona pristaje da radnik svoje radno i slobodno vrijeme živi u svijetu lišenom smisla i da se miri s postojećim poretkom. Iako naizgled revolucionarno proklamira: "Disidenti u kravatama, oslobodite se!" (str. 114.), promjena koju ona zastupa izrazito je površna i ne bi dugo trajala.

Ogorčenost i revoltiranost autorice potpuno je shvatljiva i karakteristična za manifeste nastale pod situacionističkim utjecajem. Uzgred rečeno, iste godine kad je prevedena ova knjiga, na srpski je

preveden i čuveni situacionistički pamflet iz 1966. godine "Bijeda studentskog života", a ove je godine povodom Zerzanovog gostovanja u Zagrebu izdana i knjižica "Future primitivev u kojoj se nalazi nekoliko tekstova o situacionizmu. "Dobar dan, lijenosti" počinje citatom Guya Deborda: "Nikada ne radite". Nažalost, čini mi se da je ova knjiga zbog propagiranja pasivnosti daleko od Debordovih ideala. Upućena je samo zaposlenicima tvrtki i to ne svima nego samo onima koji se mogu nekažnjeno prepustiti lijenosti. Na koga će ovo djelo utjecati? Prije svega, propagiranjem lijenosti zabavit će mnoge ljude uklopljene u kapitalistički svijet rada, ali teško da će mnoge uvjeriti da je bolje ljenčariti nego raditi. Onima koji već naveliko ljenčare na radnom mjestu (a takvih u Hrvatskoj, vjerujem, ima napretek) knjiga će pružiti kakvo takvo teorijsko opravdanje za njihov nerad. Ona na zanimljiv i zabavan način prikazuje besmislene uvjete rada u tvrtkama, životne stilove zaposlenika i međuljudske odnose. Međutim, kao što je već naglašeno, ono što je vjerojatno uzrokovalo toliku popularnost ovog bestsellera nije opis stanja u tvrtkama, već dio knjige koji se tiče lijenosti. Čini mi se da je upravo taj dio nerazrađen i nedovoljno promišljen; ukratko, prema Corinne Maier, oni koji su u prilici ljenčariti mogu iskoristiti tu sreću, a oni koji nisu morat će nastaviti raditi i nadati se da će se njihovo stanje uskoro promijeniti nabolje. Činjenica je da se knjiga iznimno dobro prodaje i da čitatelje u razvijenim zemljama očito intrigira i sama mogućnost da na poslu ne prakticiraju strogu radnu etiku, odnosno mogućnost da životne orijentire pronađu izvan svijeta prisilnog rada. Zapadnjačka ljubav prema prisilnom radu i česta prevelika posvećenost poslu u svakom je slučaju činjenica koja bi nas mogla brinuti. ■